

Hoe Tilburg de Opstand overleefde, ook ten koste van Goirle

Leo Adriaenssen

Tijdens de opstand van de Nederlanden tegen de koning van Spanje (1568-1648) lag de meierij van 's-Hertogenbosch meestal in de frontlinie. Het dagelijkse leven veranderde daarvoor ingrijpend. Leven werd overleven, maar velen slaagden daar niet in. Aan de hand van de gebeurtenissen in Tilburg en Goirle zal ik nagaan wat de bedreigingen, de schadeposten en de mogelijkheden van zelfverweer voor de dorpen en hun inwoners waren. Daarna zal ik vertellen waarom Tilburg relatief goed uit de oorlog kwam en hoe dat onder andere ten koste ging van het kleine buurdorp Goirle.

§ 1. Oorlogsschade

De Opstand was een vestingenoorlog. De (versterkte) steden stonden centraal en talrijk waren de belegeringen. Veldslagen waren zeldzaam. Het platteland had op zich weinig militair-strategische betekenis en werd in oorlogsomstandigheden volledig dienstbaar gemaakt aan de belangen van de stad. In de meierij van 's-Hertogenbosch werden in ongeveer twintig dorpen versterkingen ingericht op kastelen en 'sterke huizen', of door het maken van een schans of fortificeren van de kerk. Deze sterkten dienden om de communicatielijnen met 's-Hertogenbosch open te houden: de stad moest worden gevoed en behoed voor uithongering, er moest ammunitie worden gebracht en de economische ondergang door handelsblokkades moest worden voorkomen.

Tilburg maakte sinds 1572, het jaar dat de oorlog in de meierij echt begon, deel uit van een verdedigingslinie die noordwaarts doorliep over Loon op Zand, Waalwijk, Gansoijen en Hemert naar Heusden.¹ Er kwam een klein garnizoen. Het kasteel van de heer en het omwaterde huis te Broekhoven werden pas in gebruik genomen in 1576, door graaf Hannibal van Hohemems, een Duitse huurling in dienst van Alva. Tilburg was samen met Boxtel de uitvalsbasis van zijn acties in de Langstraat en bij Woudrichem. In 1580 arriveerde een compagnie van Claude de Berlaymont, heer van Haultepenne en bevelhebber van de koninklijke troepen in de Kempen. Haultepenne, die in de meierij bekend werd als Houtepen, was een jonge, onstuimige en zelfzuchtige generaal, die zich weinig gelegen liet liggen aan de wensen en bevelen van de Spaanse landvoogd. Zijn hoofdkwartier Oisterwijk liet hij eind mei in de steek voor het stadje Eindhoven, dat ommuurd was en dus sterker, met als resultaat dat Oisterwijk prompt door rebellen werd verwoest.² Haultepenne legde de lat nog een sport hoger en ruilde het armzalige Eindhoven in voor het sterke en prestigieuze Breda, dat hij in 1581 veroverde vanuit Tilburg en Hilvarenbeek.³ Eindhoven kon daardoor worden ingenomen door Staatse troepen⁴ en in de zomer vielen ook het kasteel van de heer van Tilburg en

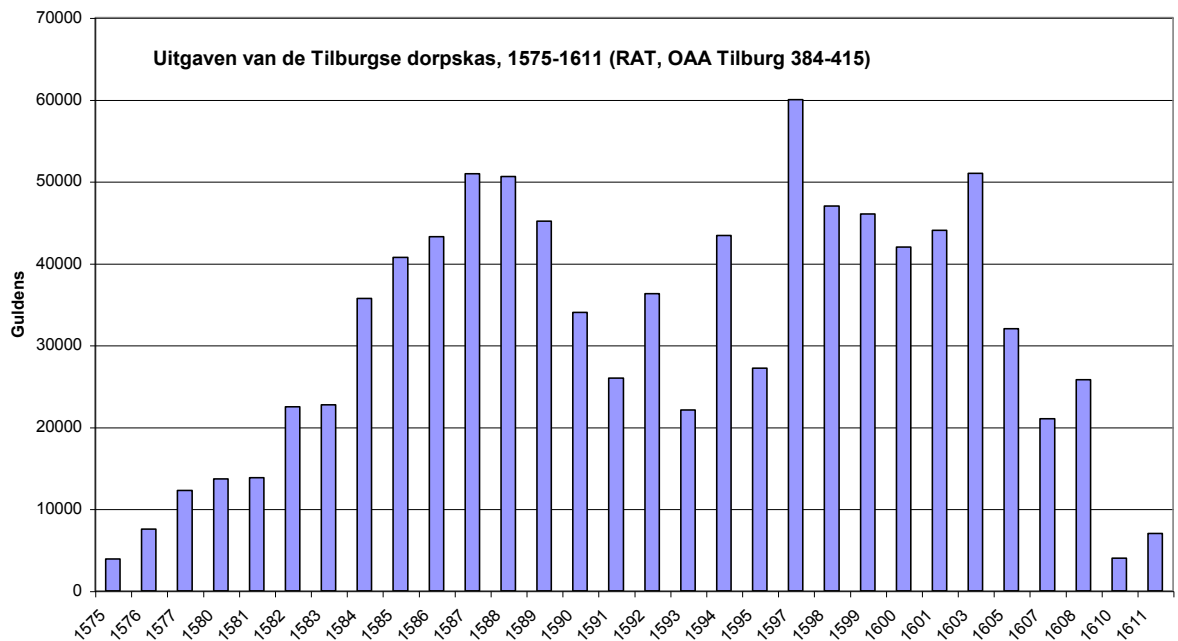
1. BHIC, Collectie Cuypers van Velthoven 2829, no. 41, februari 1572 (oude stijl?).

2. GAB, ONA 211, 10 juni 1581. RAT, ONA Oisterwijk 5247, fol. 1, 24 september 1614.

3. GAH, OSA 211, 18 april 1581.

4. BHIC, Collectie Cuypers van Velthoven 2898, nrs. 2 en 3, 9 september 1581; no. 4, 10 september 1581; no. 9, 13 september 1581; no. 11, 11 september 1581; no. 14, 15 september 1581; no. 16, 17 september 1581. GAH, OSA 5576, fol. 3, 9 september 1581.

het slotje te Broekhoven in Staatse handen.⁵ Tilburg kreeg geen permanente Staatse bezetting; de rebellen verbrandden beide sterke huizen uit strategische overwegingen en trokken zich terug, waarmee een einde kwam aan de status van Tilburg als garnizoensplaats.

Tot afgrijzen van de dorpingen beschermden de garnizoenen niet de plaatsen waar zij gelegerd waren: het waren in feite Bossche buitengarnizoenen. De consequentie was dat Tilburg, ondanks de aanwezigheid van een garnizoen, in 1572 werd geplunderd door de Duitsers van de hertog van Holstein en in 1577 door Fransen in dienst van Oranje⁶; in 1583 stal het garnizoen van Hoogstraten 111 paarden, 1132 runderen en 1205 schapen⁷ en in 1590 kwamen de Italianen van Breda plunderen.⁸ Vervolgens was Tilburg in 1594-1595 een hoofdkwartier van muiters.⁹ Continu vraten passerende soldaten het dorp uit, zij namen inwoners gevangen om het losgeld en gingen zich te buiten aan diefstal en afpersingen. Het militair-strategisch belangrijke 's-Hertogenbosch verlangde voorrang bij de proviandering van de stad en betaalde de afgedwongen roggeleveranties onder de marktprijs.¹⁰ Extra kosten brachten de vele 'executies' met zich mee: bewapende expedities van deurwaarders, die tributen aan garnizoenen, belasting-

5. J.H. van Mosselveld, "Twee merkwaardige tekeningen en hun historische achtergrond", in: H.J.A.M. Schurink en J.H. van Mosselveld (red.), *Van heidorp tot industriestad* (Tilburg, 1955) 115-119.

6. RAT, ORA Tilburg 318, front. OAA Tilburg 385, fol. 31^{verso}, 30 april 1577.

7. Berend Dijksterhuis, *Bijdragen tot de geschiedenis der heerlijkheid Tilburg en Goirle* (Tilburg, 1899) 77 (de gebruikte bron is verloren gegaan).

8. BHIC, Collectie Cuypers van Velthoven 2962, no. 59, 22 april 1590.

9. ARAB, Zendbrieven Audiëntie 1849/2, 16 december 1594; 18 december 1594; 19 december 1594 (twee brieven). GAH, OSA 224, 20 december 1594. OSA 225, 20 januari 1595. OSA 968, fol. 41^{verso}. BHIC, Collectie Cuypers van Velthoven 2999, no. 5, 15 december 1594. Lodewijk Mulder (uitg.), *Journal van Anthonis Duyck, advocaat-fiscaal van den Raad van State (1591-1602)* (3 dln.; 's-Gravenhage, 1862-1866) I, 502-504.

10. RAT, OAA Tilburg 390, fol. 9^{verso}, 19^{verso}, 20. OAA 391, fol. 4bis, 17, 17^{verso}. OAA 584-2, rekening van ruitterteringen, fol. 165^{verso}.

schulden en andere achterstallige lasten kwamen innen en de kosten voor de militaire escortes op de dorpen verhaalden.

De rekeningen liepen torenhoog op en de lasten en belastingen stegen in Tilburg tot een honderdvoud van wat het dorp in vredestijd opbracht (zie de grafiek).

Over Goirle is minder bekend. Posten in de Tilburgse dorpsrekeningen tonen dat in 1577 een deel van een compagnie van graaf Hannibal te Goirle logeerde.¹¹ In 1579 lagen er Albanezen onder Nicolo Basta.¹² Tot 7 oktober van dat jaar logeerden in Goirle tien dagen lang een korporaal en veertien voetsoldaten met veertien vrouwen, een knecht en tien ruiters, die per dag respectievelijk elk 15 stuiver, 10 stuiver en 1 gulden van het dorp ontvingen; toen zij vertrokken, moest het dorp voor hun bagage twee wagens meegeven, wat kon worden afgekocht voor 16 gulden.¹³ Deze Waalse soldaten waren veeleisend en stalen van de boeren bij wie zij waren ingekwartierd dagelijks 4 tot 20 stuiver, mogelijk als vervanging voor gederfde soldij, “boven bed, bult, sargiën, deeckens, slapelakens, vier, kersen, boter, broot, vleesch, eyeren, sout, zeep, olie van olive, pot, ketel, pan, stoellen, bancken, taeffelen, taeffelakens, servetten, hael, tange, tenwerck ende meer andere”; bovendien stalen zij haver, hooi en stro voor de paarden.¹⁴ Aan het garnizoen te Tilburg moesten de boeren van Goirle in het eerste kwartaal van 1580 20 zakken haver en wekelijks 2 pond kaarsen en 3 pond zeep leveren en bovendien dagelijks wittebrood, bier, rundvlees, hamelvlees, hazen, konijnen, patrijzen, tamme hoenderen, kapoenen, boter, eieren, zout, appels, azijn, kaas, tarwebloem, peper, kaarsen, zeep en voor de paarden haver, hooi en stro.¹⁵ Het afgedwongen menu was heel wat copieuzer dan het voorgescreven dagelijkse standaarddieet voor soldaten van twee pond roggebrood, twee pond vlees indien voorhanden en twee potten bier.¹⁶

Een eerste overzicht van de schade dateert van 1591, toen in opdracht van de Spaanse landvoogd de dorpen van Brabant opgave deden van de aan Spaanse zijde gemaakte oorlogskosten (contributies, hooi-, haver-, pioniers- en heerwagengelden) over de jaren 1585-1590. De totale uitgaven beliepen voor Goirle *f* 21.024.¹⁷ Voor de oorlog beliepen de jaarlijkse reguliere belastingen 249 gulden.¹⁸ In de zes becijferde oorlogsjaren bedroegen derhalve de gewone en buitengewone belastingen aan Spaanse zijde meer dan het veertienvoudige van die in vredestijd. Niet meegerekend waren de inlogeringen, uitteringen door passerende en repasserende ruiters en voetknechten, persoonlijke diensten en geschenken aan diverse garnizoenen “om beterswil” gedaan en moeten doen. De laatste post was hoog, omdat Goirle door de verkeersgeografische positie tussen de garnizoenssteden ’s-Hertogenbosch, Geertruidenberg, Heusden, Breda, Turnhout en Antwerpen een druk kruispunt was en velen te vriend moest houden. Uit de Tilburgse rekeningen blijkt, dat de contributies (oorlogsbelastingen) aan de rebellen ongeveer even hoog waren als die aan de Spaanse kant, zodat het totale belastingniveau te Goirle in 1585-1590 met een factor van gemiddeld 28 zal zijn verhoogd.

Om dat te kunnen opbrengen, leenden de dorpelingen 9000 gulden, vooral bij Bossche

11. RAT, OAA Tilburg 385, fol. 24^{verso}, 24 februari 1577; fol. 28, 29 maart 1577.

12. RAT, OAA Tilburg 636, 23 september 1579; 26 september 1579.

13. RAT, OAA Tilburg 636, 2 oktober 1579; 8 oktober 1579.

14. RAT, OAA Tilburg 636, verklaring van schout en schepenen, z.d.

15. RAT, OAA Tilburg 636, 24 januari - 24 maart 1580.

16. SLHA, OA Heusden 534, z.d. (te dateren circa 1570). BHIC, Collectie Cuyper van Velthoven 2874, no. 3, z.d. (april 1578).

17. RAT, OAA Tilburg 1059, 26 maart 1591.

18. BHIC, Collectie van Leefdael 7, fol. 444 e.v. KBB, Handschriftenverzameling 17047-17052, fol. 35 e.v.

burgers.¹⁹ Door de enorme toename van de rente- en de fiscale druk ‘abandonneerden’ bijna de helft van de inwoners van Goirle hun onroerende bezittingen, “synde metten lontrecht ende andere ombehoirlycke voortstellen rigeureuselyck, sonder ennich respecte gedrongen geweest alles te voldoen datmen hen te laste heeft geleeht.” Huizen en landerijen fungeerden immers als onderpanden voor de schulden.

In 1613 gaven enkele inwoners van Goirle een recapitulatie van de oorlogsgebeurtenissen van de afgelopen kwart eeuw.²⁰ Nadat de Staatse bevelhebber Hohenlohe in 1586 in Hilvarenbeek had gebrand, keerde hij terug naar Holland via Goirle, vanwaar hij alle paarden, runderen en schapen meenam, plus alles wat zijn soldaten konden dragen. Na het hongerjaar 1585-1586 – de prijzen van de rogge, het algemeen gebruikte broodgraan, waren vertienvoudigd – sloeg de pest toe in 1587, waardoor een derde van de inwoners overleed; de overigen ontvluchtten hun dorp, zodat er niet kon worden ingezaaid. Wegens de gevaarlijke tijden durfde niemand de overleden kapelaan Wouter Soffaerts, ook een pestslachtoffer, op te volgen.²¹ Het Staatse garnizoen van Zaltbommel plunderde het dorp in 1588 volledig uit, veel inwoners werden voor het rantsoen gevangen genomen en vijf van hen werden gedood.²² Opnieuw sloegen de boeren massaal op de vlucht, toen eind 1589 soldaten van de Spaanse schans Steelhoven bij Geertruidenberg met veel geweld de oorlogsbelastingen kwamen executeren. Ook tijdens een raid van het garnizoen van Breda in 1590 werd het dorpje geheel verlaten. De oogst van 1593 werd verpest doordat het leger van de markies van Varenbon, die het door de Staatsen belegerde Geertruidenberg wilde ontzetten, zijn kamp in Goirle opsloeg. Na enkele rustige jaren volgde in 1601 het beleg van 's-Hertogenbosch door Maurits van Nassau: dagelijks kwamen de belegeraars hooi, stro, varkens, schapen, graan en roerende goederen roven. In de ene nacht in augustus 1603 dat Maurits met zijn volk, op weg om 's-Hertogenbosch nogmaals te belegeren, te Goirle logeerde²³, werd er zo veel gestolen, dat veel boeren dat jaar geen graanoogst meer hadden. Tenslotte was er in 1611 door slecht weer een misoogst.

Het relaas uit 1613 was niet uitputtend, maar een opsomming van dieptepunten. Het hele jaar door, jaar in jaar uit, was het platteland belast met uitterende soldaten, afpersingen en min of meer regulier geheven oorlogsbelastingen. Het fiscale en overige incassoverkeer geschiedde evenals het handelsverkeer onder gewapende begeleiding. Herhaaldelijk werd de handel op de vijand verboden, waardoor Tilburg en Goirle, gelegen tussen marktsteden van beide partijen, economisch zwaar werden getroffen; als het verkeer wel was toegestaan, moesten er hoge douanerechten over worden betaald. Hoewel de burgerbevolking niet meer actief participeerde aan de oorlog, zoals tijdens de Gelderse oorlogen (tot 1543), was de hele maatschappij gemobiliseerd. Het dagelijkse leven was gemilitariseerd.

§ 2. Zelfverdediging

19. Tilburg en Goirle samen hadden in 1584 toestemming gekregen om 6000 gulden op te nemen (ARAB, Rekenkamer 20794, rekening 1585, fol. 2, 30 maart 1584), wat gerekend tegen de onderlinge verdeelsleutel (respectievelijk negen en twee elfde delen) voor Goirle een lening van ongeveer 1100 gulden zou betekenen.

20. RAT, OAA Tilburg 1060, 25 april 1613.

21. L.H.C. Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch* (5 dln.; Sint-Michielsgestel, 1870-1876) III, 770.

22. Wegens de schade in 1586-1588 kreeg Goirle 13 procent korting op de Spaanse contributiebetalingen: ARAB, Rekenkamer 24306, fol. XXI.

23. BHIC, Collectie Cuypers van Velthoven 3066, no. 17, 14 augustus 1603.

In de meierij van 's-Hertogenbosch verminderde onder de druk van het oorlogsgeweld de bevolking tussen 1570 en 1600 met 60 procent.²⁴ Niet de directe oorlogshandelingen eisten de hoogste tol, maar de hongersnoden en epidemieën die daarvan het gevolg waren. Bovendien ontvluchtte wie kon de frontlinies. Om te blijven waren overlevingsstrategieën nodig.

Het eerste middel waarnaar de plattelanders grepen, was het recht. Het traditionele recht, dat eigendommen en de persoonlijke integriteit beschermde, werd tijdens de oorlog niet formeel opgeschort, maar feitelijk overvleugeld door het krijgsrecht, dat zijn eigen wetten stelde en eigen rechtspraktijken had, die er op neerkwamen dat er nauwelijks meer sprake was van rechtsbescherming. Het burgerlijke recht kwam in de schaduw te staan van het militaire recht, dat in de volksmond *lontrecht* ging heten. Het lontrecht stond het soldaten toe een dorp te plunderen of zelfs af te branden als de inwoners nalatig waren bij het betalen van oorlogsbelastingen en het onderhouden van de soldaten en hun paarden. Personen, vee en andere bezittingen konden worden gegijzeld om tegen rantsoen- of losgeld te worden teruggekocht. Als gijzelaars werden meestal dorpsbestuurders en andere notabelen meegenomen, omdat van hen de beste betalingsmogelijkheden werden verwacht. Veel dorpen waren echter te arm om de losgelden op te brengen, zodat menige gijzelaar in gevangenschap crepeerde.

Op het militaire tuchtrecht konden de dorpingen in de praktijk geen beroep doen om hun recht te halen. Toen op 23 februari 1577 enkele Duitse soldaten van graaf Hannibal te Tilburg Jan Pauwels de Snijder dood sloegen, stuurden de schepenen nog dezelfde nacht een bode naar de opperste provoost (hoofd van de militaire politie) te Goirle om de daders in ijzeren banden te laten sluiten²⁵, maar daarna werd niets meer van de zaak vernomen. Veelzeggend is, dat in de gedetailleerde, goed bewaarde borgemeestersrekeningen van Tilburg nooit een uitgave voorkomt voor gemaakte militair-juridische kosten. Procederen tegen soldatenmoedwil had weinig zin. Na de verschroeide-aardcampagnes van de jaren 1580 konden meierijsdorpen die zich onder *sauvegarde* (bescherming tegen een fiscale vergoeding) hadden gesteld kiezen voor omslachtige, tijdrovende en lang niet altijd succesvolle omweg langs de Raad van State in Den Haag om hun recht te krijgen.²⁶

Een tweede mogelijkheid van zelfverdediging was het fysieke verzet. Door de technologische ontwikkelingen en de massificatie van de oorlogsvoering had de civiele bevolking niet meer de (beperkte) mogelijkheden van verweer van uit de Gelderse oorlogen. In de meierij wist alleen Sint-Oedenrode zich nog tien jaar lang de rebellen en hun brandschattingen van het lijf te houden, maar in augustus 1581 (dus na het vertrek van de onbetrouwbare Haultepenne uit de meierij) maakte het Staatse garnizoen van Heusden definitief een einde aan het verzet door het dorp te plunderen en te branden.²⁷ Ook elders in de meierij leidde gewapend verzet door de bevolking alleen tot nederlagen, die culmineerden in een slachting van 300 tot 500 boeren te Veghel in 1587.²⁸

Dat betekent niet dat de boeren zich lijdzaam en passief opstelden. In Tilburg was de fysie-

24. Berekeningen door mij, nog te publiceren.

25. RAT, OAA Tilburg 385, fol. 24^{verso}.

26. Goirle wist bijvoorbeeld te bewerkstelligen dat de Raad van State in 1588 de militaire gouverneur van Zaltbommel gelastte alle roof te restitueren (BHIC, Collectie Rijksarchief 141, fol. 489, 19 november 1588), maar het is onduidelijk (en gezien de ervaringen van andere dorpen betwijfelbaar) of dit bevel werd uitgevoerd.

27. BHIC, Leen- en tolkamer 128, fol. 126, 1 februari 1611. I.B. Gramaye, *Taxandria, in qua antiquitates et decoro regionum* (Bruxellae, ex officina Rutgeri Velpii, MDCX) 75. A.C. Brock, *Beschryving der vryheid St. Oden Rode. Manuscripten uit 1832 over de geschiedenis van Sint-Oedenrode* (Sint-Oedenrode, 2003) I, 114.

28. ARAB, Zendbrieven Audiëntie 1797/3, 10 juni 1587.

ke zelfverdediging een taak voor de *schutten*, niet te verwarren met de schutters. Het begon in mei 1576, toen Tilburgse boeren een ‘geus’ hadden doodgeslagen en het Staatse garnizoen van Geertruidenberg zwoer bloedig wraak te nemen. Het dorpsbestuur, dat de daders had getrakteerd op een ton bier, bood schielijk zijn verontschuldigen aan en kocht de wraakactie af met bier voor de soldaten.²⁹ Kort daarna brak de dag aan “datmen die huysluyden alhier monsterde”.³⁰ De schutten (vrijgezellen) werden belast met de handhaving van de openbare veiligheid en het konvooieren van personen en goederentransporten. Zij waren naar militair voorbeeld georganiseerd: Yewaen de Roy, broer van de schout, was hun commandant, maar dat de bevelsstructuur fijnmaziger was, blijkt uit een post in de borgemeestersrekening van 1584-1585, “dat de colonellen ende die superintendenten vanden crijshandel der ingesetenen van Tilborch metten vorsters in alle de herdtgangen hadden gegaen visiteren tgeweyr vanden huysluyden.”³¹ Tegen geregelde soldaten konden zij niet actief optreden, wel tegen kleine groepen vrijbuiters en soldaten die zonder daartoe last te hebben plunderden. In 1587 escorteerden 131 Tilburgse schutten, gewapend met 98 vuurwapens en 38 stokken, een konvooi van hooi en stro naar het Spaanse garnizoen te Turnhout.³² Voor hun diensten ontvingen de schutten een kleine dagvergoeding van de gemeente en na geslaagde acties ook bier.

Andere verdedigingsmiddelen waren draai- en slagbomen, die strategisch op toegangswegen werden opgesteld. Zij konden de soldaten niet tegenhouden, maar garandeerden dat deze niet onopgemerkt het dorp konden binnenkomen; zo werd er tijd gewonnen om kostbaarheden in veiligheid te brengen, het dorpsbestuur te waarschuwen om te komen onderhandelen en ter afschrikking de schutten te mobiliseren.

Veiligheid door fysiek verzet was dus niet haalbaar. Alleen vluchten, onderhandelen en onderwerping resteerden dan als middelen tot zelfbehoud. De Tilburgers vluchtten niet. Er was om te beginnen geen protestantse gemeente van enig belang, hooguit waren er enkele individuele kettters; in de confiscatie-administratie van de Bloedraad komen geen Tilburgers voor.³³ Toch waren er uitwijkelingen: een registertje uit 1586 telt 66 namen, waaronder die van de pastoor.³⁴ Diens vlucht moet zijn gemotiveerd door de onveiligheid, die het grootste was in de jaren 1585-1587; in tegenstelling tot veel collegae elders in Brabant liet hij zijn parochie niet definitief in de steek. Ook andere vluchtelingen zullen na de jaren tachtig zijn teruggekeerd. De emigratie bleef bescheiden.³⁵

Een veel gebruikt middel tot zelfbehoud was het rekest of de suppliek. In Tilburg en Goirle werden nauwgezet registers van getuigenverklaringen bijgehouden³⁶, waarvan de akten konden dienen als ondersteunend materiaal voor verzoeken om kortingen, uitstel van betaling en kwijtscheldingen van de fiscale lasten en voor bescherming tegen en disciplineren van het bandelo-

29. RAT, OAA Tilburg 384, fol. 25, 18 mei 1576; fol. 25^{verso}, 29 mei 1576.

30. RAT, OAA Tilburg 384, fol. 25^{verso}.

31. RAT, OAA Tilburg 392, fol. 228, 17 december 1584.

32. RAT, OAA Tilburg 394, fol. XLI^{verso}-XLIII^{verso}, oktober 1587.

33. A.L.E. Verheyden, *Le Conseil des Troubles. Liste des condamnés (1567-1573)* (Bruxelles, 1961). Zie voor een fundamentele kritiek op de bronnenbehandeling door Verheyden: M. Dierickx, “De lijst der veroordeelden door de Raad van Beroerten”, *Revue belge de philologie et d’histoire*, XL (1962).

34. RAT, OAA Tilburg 634ter, z.d.

35. Gerard van Gurp, *Brabantse stoffen op de wereldmarkt. Proto-industrialisering in de Meierij van 's-Hertogenbosch 1620-1820* (Tilburg, 2004) 36. L. Adriaenssen, recensie van Gerard van Gurp, *Brabantse stoffen op de wereldmarkt*, in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, XXI (2004) 218.

36. Helaas zijn alleen de registers van 1578-1582 en 1627-1630 bewaard gebleven (RAT, ORA Tilburg 617bis, 618).

ze krijgsvolk. De supplieken werden zowel door individuen als door gehuchten, dorpen en groepen gemeenten of kwartieren opgesteld en de adressaten waren burgerlijke en militaire autoriteiten op alle plaatsen in de hiërarchie. De verlening van een gunst of het afdwingen van een recht (of van rechtshandhaving) waren mogelijke doelen van een suppliek. Om de landvoogd persoonlijk te kunnen spreken, rustten groepen dorpen commissies uit van aanzienlijken, aangevuld met kundige juristen. De toegang tot de gouverneur van een vijandelijk garnizoen moest met steekpenningen worden betaald.

De fiscale, politieke en militaire bureaucratieën van beide partijen namen de smeekschriften meestal in behandeling en gaven soms, met name na een significante verarming door plunderingen en dorpsbranden, kortingen op de vastgestelde quota. Goirle moest het in 1590 doen met de vage belofte van de Raad van State in Den Haag, dat “hier inne zall ter gelegender tyt behoirlicken werden geleth”.³⁷ Uiteindelijk was de belangrijkste redding van een dorpsgemeenschap een goed gevulde kas, maar daarvan waren er weinig. Geld smeerde bovendien het onderhandelingscircuit en legio waren de schenkingen door de dorpen aan autoriteiten en instanties. De gouverneurs van de Staatse garnizoenen van Geertruidenberg, Heusden, Herentals en Breda en in hun kielzog de lagere beambten interpreteerden in de loop van de tijd de vrijwillige giften ‘om bestwil’ als afdrachten die hen rechtens toekwamen. Tilburg was tegen 1600 gedwongen jaarlijks aan elk van de militaire gouverneurs een koppel ossen te schenken en op afroep, als er werd getrouwd, gedoopt of andere feesten waren, wildbraad. Ook sommen geld voor niet nader omschreven diensten verdwenen in de zakken van de militaire beambten. Daarmee werd ‘vriendschap’ en een minimale hoeveelheid veiligheid gekocht.

§ 3. Tilburg gedijt, Goirle kwijnt

Terwijl de bevolking van de meierij tussen 1570 en 1600 ineenschrompelde (in Goirle woonden in 1589 nog maar drie boeren), kende het gebied een enkele, opmerkelijke uitzondering: Tilburg. Daar steeg het aantal belastingplichtigen in de zwaarste oorlogsjaren, tussen 1575 en 1607, met bijna 60 procent.³⁸

In 1526 telde Tilburg 509 en Goirle 109 huishoudens.³⁹ Na de haardstedentelling per dorp uit 1526 verschaffen de opgaven van “familiën” per kwartier uit 1665 de eerste bevolkingscijfers.⁴⁰ De bevolking van de meierij groeide met 33,4 procent, maar het kwartier van Oisterwijk, waar Tilburg en Goirle lagen, groeide met meer dan 50 procent. Voor beide plaatsen zijn enkele tussentijdse cijfers bekend, met name de telling van de aantallen vuurplaatsen in 1600: in Tilburg telde men 763 schouwen, vuursteden en andere rookgaten, in Goirle 96 vuursteden.⁴¹ Tussen 1526 en 1600 betekent dat een stijging van 49,9 procent voor Tilburg en een daling van 11,9 procent voor Goirle.

Was de bewering uit 1613 dat de bevolking van Goirle met de helft was teruggelopen dan een overdrijving? Misschien, maar er werd toen gerekend sinds het begin van de oorlog, dat in de meierij meestal werd gesteld op 1572 en soms op 1579. Van achttien dorpen in de meierij kan uit de kohieren van de honderdste penning de bevolking van 1570 worden berekend; ge-

37. NA, Raad van State 10, ongefol., 6 november 1590.

38. Dijksterhuis, *Bijdragen tot de geschiedenis*, 76.

39. J. Cuvelier, *Les dénombrements de foyers en Brabant (XVIe-XVe siècle)* (Bruxelles, 1912) 476, 477.

40. T. Kappelhof, “De demografische ontwikkeling van de Meierij van Den Bosch”, *Historisch Geografisch Tijdschrift*, IV (1986) 12.

41. RAT, OAA Tilburg 316, twee kohieren.

middeld lag deze 21 procent boven het niveau van 1526. Bij de demografische krimp van 11,9 procent moet dus de veronderstelde groei van 1526-1570 worden opgeteld om het werkelijke verlies te benaderen: voor Goirle naar schatting 30 procent. Bovendien is als gevolg van het staken van de gevechtshandelingen sinds 1607 een bevolkingsstijging tot 1613 aannemelijk.

Een tweede ijkpunt biedt de periode van het Twaalfjarige Bestand. In Tilburg werden er in 1615 210 kinderen gedoopt en waren er 3300 communicanten, in 1618 waren dat er respectievelijk 235 en 3805, in 1621 260 en 3882.⁴² Dat levert bevolkingscijfers op van ongeveer 5000, 5800 en 6000 inwoners. De stijging na 1600 zou dan 30, 52 en 57 procent hebben bedragen. In Goirle waren er in 1615 470 communicanten⁴³ ofwel ongeveer 600 inwoners. In beide dorpen was het demografische herstel tijdens het bestand groot.

In 1665 telde Tilburg 1805 huishoudens, wat vergeleken met 1526 een stijging is van 254,6 procent. Het bevolkingscijfer dat blijkt uit de 287 dopen te Goirle in 1658-1667 toont dat het dorp in 1526-1665 ongeveer eenzelfde bevolkingsontwikkeling had doorlopen als de rest van het kwartier van Oisterwijk. Het verschil is opmerkelijk: Tilburg lijkt buiten de oorlog te zijn gebleven. Desondanks was ook daar de oorlogsschade aanzienlijk: de kastelen en de kerk verbrandden, het dorp werd meermalen geplunderd (maar nooit verwoest of ontvolkt), de pest heerste er in 1583, 1587, 1597 en 1603⁴⁴ en sleepte in 1624-1625 21,8 procent van de inwoners in het graf.⁴⁵ De schuldenlast, die aan het begin van het Bestand was opgelopen tot bijna 24.000 gulden, was in 1621 echter verminderd tot nog geen 9500 gulden⁴⁶ en het demografische verlies door de laatste pestepidemie werd snel ingelopen. Tilburg was in tegenstelling tot de meeste Brabantse dorpen ontsnapt aan grote verwoestingsacties, zoals de bijna jaarlijks herhaalde verschroeide-aardecampagnes door de Staatse garnizoenen in de jaren tachtig. De reden was, dat er steeds voldoende geld was om de rampen af te kopen.

Landbouweconomisch volgde Tilburg de meierijs trend: een overzicht van de opbrengsten van veertig grote boerderijen van het Geefhuis te 's-Hertogenbosch, waarvan er een in Tilburg stond, toont dat tussen 1570 en 1600 de rogge-opbrengst daalde met 35,6 procent. In Tilburg was dat slechts 29,4 procent.⁴⁷ *Flurwüstungen* (landerijen die tijdelijk braak lagen) of *Dauerwüstungen* (definitief verwilderde landbouwgronden) kwamen in Tilburg niet voor. Wel lagen te Goirle in 1589-1590, toen de meeste bewoners waren gevlucht, veel landen voor vogelweide. De boeren van Tilburg namen de verlaten landerijen in gebruik, waardoor die van Goirle het jaar daarop niet van de oogst konden profiteren.⁴⁸ (Om nog groter verval van de

42. RAT, Doop-, trouw- en begraafboeken Tilburg 2, 3. A. Heylen, *Historische verhandeling over de Kempen, deszelfs gesteltenis in vroegere eeuwen en ten tyde haerer kloosters, het voordeel door deēze gestichten aen den staet toegebragt enz., enz.* (herz., verm. dr.; Turnhout, 1837) 195.

43. A.M. Frenken, "De latere kerkvisitaties", *Bossche Bijdragen*, XXVIII (1963-1964) 80, 84.

44. Luud de Brouwer, "'De aenclevende sieckte'. De pest in Tilburg voor 1630", *Tilburg*, XIII (1995).

45. P.C. Boeren, "De Tilburgse wolnijverheid tot het begin der 17e eeuw", in: H.J.A.M. Schurink en J.H. van Mosselveld (red.), *Van heidorp tot industriestad* (Tilburg, 1955) 134, 135.

46. RAT, OAA Tilburg 155-2, 14 september 1609. Idem 615-1, 1621.

47. Berekend uit GAH, Geefhuis 431-439. Idem 662, fol. 95-96. Idem 663, fol. 287-290^{verso}. Idem 664, fol. 233-235. Vgl. A.C.M. Kappelhof, "De hoeven van het Bossche Geefhuis. Opbouw, bezit en liquidatie van een omvangrijk hoevenbezit", *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, I (1984) 119.

48. RAT, OAA Tilburg 1060, 25 april 1613.

agrarische productie te voorkomen, was in 1580 een plakkaat uitgevaardigd dat dit toestond.⁴⁹⁾

Boeren bleven in de oorlogsgebieden, omdat zij hadden geïnvesteerd in de gemeenschap. Met name zelfstandige boeren waren gebonden aan hun land, dat hen ook in rampspoedige tijden perspectieven bood om in de toekomst weer een leven op te bouwen. Door thuis te blijven riskeerden zij lijf en leden, maar het land kon niet blijvend worden verwoest. De bereidheid om in hun gemeenschap te investeren bleef ondanks de gevaren van terugkerend oorlogsgeweld bestaan.⁵⁰

Het blijven in Tilburg had echter een andere oorzaak. Daar had een economische structuurverandering plaatsgevonden door de explosieve expansie van de lakennijverheid. In de hele meierij was al voor het uitbreken van de Opstand de textielindustrie in opkomst. De wollenakenproductie was voor de Opstand geconcentreerd in Oisterwijk. Rond 1570 werd daar op driehonderd getouwen minstens 208.000 el laken per jaar geweven. Daarna zette het verval door de verwoestingen van het dorp snel in.⁵¹ Intussen kwam in het buurdorp Tilburg, dat voor het meeste militaire geweld gespaard bleef, de textielnijverheid (laken en linnen⁵²) sterk op. Een mijlpaal werd bereikt tijdens moeilijke oorlogsjaren, toen in 1575 week- en jaarmarkten werden ingesteld. Het succes van Tilburg bestond hieruit, dat er geen Kempense lakens werd geweven, zoals in Oisterwijk, maar de kwalitatief betere Vlaamse lakens, die gretige aftrek vonden in zowel Antwerpen als Holland. Herhaaldelijk kregen de inwoners vrijstelling van de handelsverboden, zoals in 1584, toen die van Tilburg en Oisterwijk dezelfde rechten kregen als die van Weert om hun lakens te verkopen in Holland en Zeeland en vandaar wol mee terug te nemen.⁵³ Sinds 1605 (en misschien al sinds de stad in 1590 Staats was geworden) genoot het dorp vrij verkeer van grondstoffen en eindproducten met Breda, vanwaar de weefsels als Bredase lakens de wereld ingingen.⁵⁴ Kort na het aflopen van het Bestand in 1621 kreeg Tilburg wederom vrijstelling.⁵⁵

Vermoedelijk werd Tilburg fiscaal-economisch aan Breda gekoppeld om de economie van deze stad, die onder de oorlog zwaar had geleden⁵⁶, te stimuleren. Een vergelijkbare maatregel werd kort na het Staats worden van Breda genomen in 1591 met het verbieden van bierbrouwen op het platteland, inclusief de meierij van 's-Hertogenbosch. De plattelandsbrouwerijen moesten worden ontmanteld ten gunste van de bierindustrie van Breda.⁵⁷ Deze ingreep misluk-

49. *Translat du Placcart et ordonnance dv roy nostre Sire, sur le fait des foulles, pilleries, excursions exacti-
ons des Soldarts de sa Maiest, & aussi des vrybueters, brigants, larrons & aultres meschantz lesquelles Ils font
Iournellement aux laboureurs, villageois & bons subiectz de sa dicte Maiest. Imprime a Boisleducq par Iohan
Schœffer. Anno. M.D.LXXX* (Universiteit van Amsterdam, pamflettenverzameling C26).

50. Myron P. Gutmann, "Why they stayed. The problem of wartime population loss", *Tijdschrift voor geschie-
denis*, XCI (1978) 422.

51. Leo Adriaenssen, "De plaats van Oisterwijk in het Kempense lakenlandschap", *Textielhistorische bijdra-
gen*, XLI (2001) 38, 42.

52. BHIC, Collectie Rijksarchief 141, fol. 503, 26 november 1588.

53. BHIC, Collectie Rijksarchief 137, fol. 218^{verso}, 26 november 1584.

54. Zie voor een vroeg voorbeeld van Bredase lakens: GAB, ORA Breda R 813, fol. 81^{verso}, 23 oktober 1579.

55. Leo Adriaenssen, "Hoe Tilburg in de Opstand goed garen spon. De opkomst van Tilburg als lakencentrum", *Bijdragen tot de geschiedenis*, LXXXV (2002) 12, 18-20, 24.

56. Breda klaagde in 1592 dat (sinds het Staats was in 1590) in plaats van 700 à 800 karren er slechts 100 binnenkwamen (per week?): N. Japikse en H.H.P. Rijperman, *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609* (14 dln.; 's-Gravenhage, 1915-1970) VII, 722. V.A.M. Beermann en J.L.M. de Lepper, "De lotgevallen van de stad", in: V.A.M. Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, dl. II (Schiedam, 1977) 49.

57. NA, Staten-Generaal 12548.227, passim.

te, maar de Tilburgse lakennijverheid profiteerde sterk van de voordelige relatie met Breda. De afhankelijkheidsverhouding tot Breda bracht het voordeel met zich mee, dat het Staatse garnizoen het dorp nooit heeft geplunderd.

De sociaal-economische structuur van Tilburg veranderde in de oorlog. In 1543 stond een Tilburgs huishouden gemiddeld 3,3 hectare akkerland ter beschikking, in 1634 was dat nog maar 2,04 hectare.⁵⁸ Door de verkleining van het gemiddelde landbouwareaal was er plaats voor meer huishoudens. Tilburg werd voortaan bevolkt door wevers-boeren, die hun belangrijkste inkomsten trokken uit het lakenmaken, maar daarnaast nog een stukje land bebouwden en een of twee koeien hielden.

In de meierij leidde de oorlog tot een vertraging van de economische ontwikkelingen, met name door de handelsblokkades. Aan de overzijde van de grote rivieren lonkte echter de Gouden Eeuw van Holland, die een markt bood voor handelsgewassen als hop en de proto-industriële producten van de meierij. Tilburg gedijde tijdens de Opstand. De productie groeide, de bevolking groeide, de dorpskas was goed gevuld, de militaire kosten konden worden betaald en de dreigende plunderingen en vernielingen worden afgekocht. De bevolking bleef en groeide zo snel, dat een aanzienlijke immigratie mag worden verondersteld. Tilburg was dan ook veilig. Het bestuur snoefde in het begin van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) met recht dat het dorp “in goeden staet ende welvaren wordt bevonden, emmers sonder jactantie gesproken soo wel als ennich dorp daer omtrent”⁵⁹, en dat de inwoners “noyt affgebrandt, geplondert oft verjaecht en syn geweest, gelyck wel syn geweest andere omliggende dorpen”.⁶⁰ Daarbij kon men bogen op een sterke bevolkingsgroei.⁶¹

De interlokale verdeling van de fiscale lasten en van de gewone en buitengewone oorlogsbelastingen geschiedde op basis van de haardentelling van 1526. De fiscale verdeelsleutel die dat opleverde, was een halve eeuw later een pure fictie. Voor Goirle betekende het, dat de toenemende lasten door een afnemend aantal mensen moesten worden betaald. In Tilburg daarentegen werd de financiële druk per huishouden nominaal weliswaar voortdurend groter, maar verhoudingsgewijs betaalden de Tilburgers bij een halvering van de meierijse en een sterke groei van de eigen bevolking slechts een derde tot een kwart van de naburen in de demografisch minder fortuinlijke dorpen.

In 1510, tijdens een van de Gelderse oorlogen, betaalde Tilburg 11,4 procent van de belastingen van het kwartier van Oisterwijk⁶², wat ongeveer overeenkomt met de haardentelling van 1526, toen 11,5 procent van de bevolking van het kwartier in Tilburg woonde. In de bedehffingen van 1571 en 1576 betaalde Tilburg 11,5 procent⁶³, evenals in de roggetax die in de

58. De berekening van 1543 is uitgevoerd op basis van de haardentelling uit 1526 (Cuvelier, *Les dénombremens*, 476, 477) en de bezaaide oppervlakten uit 1543 (H. van Bavel e.a., *De kroniek van het St. Geertruijklooster te 's-Hertogenbosch. Die chronijcke der Stadt ende Meijerije van 's-Hertogenbosch. Een tekstuitgave* ('s-Hertogenbosch, 2001) 134-147). De berekening van 1634 gebeurde op basis van het zetboek uit dat jaar (RAT, OAA Tilburg 217. Vgl. Kappelhof, “Overheidsfinanciën”, 40).

59. RAT, OAA Tilburg 155quater, rekest van het dorpsbestuur aan de kanselier van Brabant, z.d., met apostille van 19 november 1610.

60. RAT, OAA Tilburg 155-2, rekest van het dorpsbestuur aan de kanselier van Brabant, z.d. (te dateren 1609 of 1610).

61. RAT, OAA Tilburg 155-4, rekest van Bartholomeus van Tulder aan de kanselier van Brabant, z.d.

62. GAH, OSA 5563, 21 juli 1510.

63. Anno 1571: BHIC, Collectie van Leeftael 7, fol. 444. KBB, Handschriftenverzameling 17047-17052, fol. 35. Anno 1576: BHIC, Kwartier Kempenland 23, fol. 29, z.d. (1576); fol. 33, 3 mei 1576.

jaren 1580 werd geheven door 's-Hertogenbosch.⁶⁴ De kwartierschout van Oisterwijk achtte in 1587 een quote van 18,7 procent reëler⁶⁵, maar de Tilburgse bijdrage bleef op het lage aandeel gehandhaafd. Anders ging het met de contributieheffingen door de Geünieerde Staten: Tilburg en Goirle werden fiscaal ingelijfd bij de baronie van Breda⁶⁶ en zonder dat daar een volkstelling aan ten grondslag lag (de “macht ende gelegentheijt” van de dorpen werden gepeild⁶⁷), werd Tilburg in 1590 gequoteerd voor 21 procent van het kwartier. Na het Bestand werd dit percentage teruggedrongen tot 16,5 procent.⁶⁸ Hoewel Tilburg en Goirle elk een eigen dorpskas hadden, werden beide dorpen gezamenlijk voor de Staatse oorlogsbelastingen aangeslagen.⁶⁹ Doordat de onderlinge verdeelsleutel van negen- en twee-elfde van kracht bleef, betaalde het verarmde Goirle echter een deel van de rekening van het welvarende Tilburg.

Tilburg was relatief goedkoop uit en had daardoor meer geld te besteden om de oorlogschade te bezweren dan de andere dorpen. Inkomsten werden getrokken uit de belastingopbrengsten, uit de verkoop van de gemene gronden – wat maar beperkt mogelijk was, doordat deze onontbeerlijk waren voor de landbouw – en uit leningen. Noodmaatregelen als het verkopen van studiebeurzen (Hooge Mierde⁷⁰), altaargoederen (Oisterwijk⁷¹) en armenlegaten (Heeswijk⁷²) waren in Tilburg niet nodig.

De oorlog bracht nieuwe verhoudingen en daarmee woorden voort, zoals lontrecht. Leningen aan garnizoenen en legers werden al snel in de oorlog niet meer terugbetaald, zodat het woord lenen de betekenis kreeg van het betalen van een oorlogsbelasting. In 1596 zag een Tilburgse voerman zijn lading steenkool in gevaar komen, omdat zijn collega's weigerden aan ruiters een ‘buitpenning’ te betalen⁷³, zijnde een klein bedrag om van verdere overlast af te zijn. Andere neologismen waren ‘doorkopen’ of ‘uithuren’.⁷⁴ Deze woorden dekten hetzelfde begrip: geld geven aan soldaten om naar een ander dorp te gaan om te pleisteren, overnachten of kamperen.

In Tilburg werd het woord uithuren gebruikt. Het dorp beschikte over voldoende geld om regelmatig daartoe over te gaan. Soms werkten Tilburg en Goirle samen, zoals in maart 1595, toen Staatse ruiters met 92 gulden en een wijngeschenk werden weerhouden om te komen logeren.⁷⁵ Hoewel beide dorpen werden bestuurd door een gemeenschappelijke schepenbank, hadden zij aparte dorpskassen. Tilburg betaalde zodoende in 1596 44 gulden aan ruiters van Bergen op Zoom om naar Goirle te gaan, liever dan in Tilburg te overnachten.⁷⁶ In februari 1598 kwamen ruiters van Bergen op Zoom te Poppel en Weelde; de Tilburgse borgemeester

64. GAH, OSA 5577, z.d.

65. BHIC, Collectie Cuypers van Velthoven 368, memorie van Jacques de Wale over het onderhoud van drie compagnieën ruiters bij 's-Hertogenbosch tot behoud van de oogst, 1586.

66. NA, Raad van State 8, ongef., 8 augustus 1589. Staten-Generaal 7474, 9 mei 1601.

67. BHIC, Collectie Rijksarchief 141, fol. 182^{verso}, 8 juli 1588.

68. RAZH, Archief Johan van Oldenbarnevelt 2728, z.d. (1590). BHIC, Collectie van Leefdael 7, no. 478, 1621.

69. BHIC, Collectie Rijksarchief 140, fol. 44, 15 januari 1587. Idem 143, fol. 202^{verso}, 16 mei 1590.

70. RHCE, ORA Hooge en Lage Mierde 68, fol. 54, 28 mei 1584.

71. RAT, ORA Oisterwijk 283, dl. II, los achterin, z.d. (te dateren 1582 of kort nadien).

72. BHIC, Leen- en tolkamer 128, fol. 29, 16 februari 1608.

73. RAT, ORA Tilburg, civiele processen 1436, 2 november 1596.

74. Deze woorden komen niet voor in het Woordenboek der Nederlandsche Taal, het Middelnederlandsch Woordenboek, het woordenboek van Cornelius Kilianus, *Etymologicum Teutonicæ lingue: sive dictionarium Teutonico-Latinum* (Antwerpen, ex officina Plantiniana, 1599), of Walter de Clercq, *Nijhoffs Zuidnederlands woordenboek* ('s-Gravenhage, 1981). Alleen wordt uithuren in het WNT vermeld in de betekenis van verhuren.

75. RAT, OAA Tilburg 402, fol. 53.

76. RAT, OAA Tilburg 403, fol. 109, 13 mei 1596.

Henrick Hermans van Heyst reed hen over Hilvarenbeek, Diessen en Beers tegemoet en bereikte dat zij in Goirle en Riel bleven, niet naar Tilburg kwamen.⁷⁷ Een maand later gingen Tilburgse borgemeesters naar Breda om de officieren te bedanken dat zij Tilburg hadden gemeden en in Goirle hadden gelogeed; zij schonken een haas, een konijn, twee koppels patrijzen, haver ter waarde van 243 gulden en aan de wachtmeesters, kornet, kwartiermeester en stalmeester samen 74 gulden 8 stuiver in geld.⁷⁸ Een hele nacht was in januari 1604 een borgemeester in touw, toen hij hoorde dat het leger van Maurits Tilburg als kwartier had uitgekozen; hij wist dat te veranderen in Goirle en Hilvarenbeek voor een koppel patrijzen en een varkensham, wat tamelijk goedkoop was. Om enkele dagen later het leger uit Goirle langs en niet door Tilburg te leiden, gaf hij nog eens 63 gulden uit.⁷⁹

Geschenken en steekpenningen bleken goede investeringen te zijn om de oorlog betaalbaar en de schade beperkt te houden. Gereed geld in de dorpskas was altijd goedkoper dan een lege kas, die meestal leidde tot plundering en hoge executiekosten. Solidariteit, een van de belangrijkste overlevingsstrategieën tijdens de oorlog, lijkt echter te zijn gestopt aan de grenzen van de dorpsgemeenschap.

Tilburg overleefde de oorlog door de combinatie van bevolkingsgroei en het laag blijvende aandeel in de belastingen. Daardoor was er voldoende geld om veel rampen van de oorlog af te kopen, onder andere ten koste van Goirle. Bovendien genoot Tilburg als enige van de honderdtien dorpen van de meierij Hollandse bescherming; in zekere zin was het dorp toegelaten binnen de veiligheid van de Hollandse Tuin.

Afkortingen

ARAB: Algemeen Rijksarchief Brussel, BHIC: Brabants Historisch Informatie Centrum, GAB: Gemeentearchief Breda, GAH: Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, KBB: Koninklijke Bibliotheek Brussel, NA: Nationaal Archief Den Haag, OA: Oud archief, OAA: Oud-administratief archief, ONA: Oud-notarieel archief, ORA: Oud-rechterlijk archief, OSA: Oud-stadsarchief, RAT: Regionaal archief Tilburg, RHCE: Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, RAZH: Rijksarchief in Zuid-Holland, SLHA: Streekarchief Land van Heusden en Altena

77. RAT, OAA Tilburg 405, fol. 34, 22 februari 1598.

78. RAT, OAA Tilburg 405, fol. 36, 2 maart 1598.

79. RAT, OAA Tilburg 410, fol. 30^{verso}, 13 en 14 januari 1604; fol. 34^{verso}, 24 januari 1604. OAA 585-2, fol. 297^{verso}, 14 januari 1604.

<i>Anno</i>	<i>Kosten</i>
□158	4368:19:12
5	
1586	3690: 5: 4
1587	3636:18: 4
1588	3232: 0: 0
1589	4772: 0: 0
1590	1323:13:12

	1526	1665
Kempen- land	3879	4858
Maasland	2086	2617
Oisterwijk	4257	6397
Peelland	5703	7367
Meierij	15925	21239
Brabant	39292	49623
	5	9